

فتوح ابن عبدالحکم

روایتی اصیل از فتح مصر به دست مسلمانان

• فیروز آزادی

دانشجوی دکتری دانشگاه اصفهان

فسطاط به دنیا آمده و با آداب و رسوم سنتی مصر رشد یافته و مانند برادرانش از ریاست و پایگاه اجتماعی برخوردار بود. وی نیز از سختی‌هایی که در روزگار متوکل عباسی (۲۴۷ - ۲۳۳ هـ) روی داد، مصون نماند و مدتی هم به زندان افتاد.

ارتباط ابن عبدالحکم با حاکمان و دست‌یابی به اسناد و اسرار دولتی و نیز شنیدن اخبار و روایات صحابه و تابعینی که به مصر آمده بودند، زمینه‌های گرایش او به تاریخ را فراهم کرد. «سرانجام وی از مجموعه این کتاب‌ها، کتاب فتوح مصر و اخبارها که کهن‌ترین اثر بازمانده در تاریخ دوره اسلامی مصر است را تألیف کرد.»^۱ نویسنده بیشتر روایات خود را براساس گفته‌های پدرش، عبدالله ذکر کرده است ولی بن‌مایه کتاب، روایاتی است که محدثان و راویان برجسته اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری برای او نقل کرده‌اند و برخی از این افراد از نزدیکان و حتی همکاران او بوده‌اند. یکی از مهم‌ترین راویان کتاب وی یزید بن ابی حبیب است که بیشتر روایات او به وسیله ابن لهیعه نقل و با چند واسطه به ابن عبدالحکم رسیده است.

سبک نویسنده در این کتاب روایی است. وی متن روایات را با چند واسطه و بیشتر به نقل از پدرش یا شاهدان عینی می‌آورد و در موارد زیادی روایات متفاوت و گاهی حتی متناقض را هم در کنار آن‌ها ذکر می‌کند. ولی تعدد روایات او به اندازه سایر مورخین نیست، به ویژه در مقایسه با طبری تنوع روایات کم‌تری دارد.

از ابن عبدالحکم تاکنون سه کتاب چاپ شده است:

۱- فتوح افریقیه و الاندلس، تحقیق از عبدالانیس الطایع

در بیروت.

۲- فتوح مصر و اخبارها در لیدن و قاهره.

۳- فتوح مصر و المغرب، تحقیق عبدالمنعم عامر در قاهره.^۲

معتبرترین اثر وی کتاب فتوح مصر و اخبارها است. تاکنون دو روایت از این کتاب چاپ شده است، یکی روایت ابوطاهر سلفی که به اهتمام توری در لیدن و به سال ۱۹۲۰ م چاپ شده است، دیگری روایت بوضیری که در سال ۱۹۶۱ م در مصر به

فتوح مصر و اخبارها

تألیف ابی القاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن
عبد الحکم بن احمین الطرمی المصرفی
رحمه الله علیه

طبع في مدينة ليدن هجرة مطبوعه ربي
1305 هـ

- فتوح مصر و اخبارها
- تألیف: ابن عبدالحکم
- به کوشش: توری (روایت ابوطاهر سلفی)
- چاپ لیدن، ۱۹۲۰ میلادی

درباره نویسنده

نویسنده متولد شهر فسطاط است و مناطق مختلف مصر را می‌شناخته است. «شکی نیست که نزدیک‌ترین روایت به حقیقت [در مورد فتح مصر در صدر اسلام] روایت ابن عبدالحکم است.»^۱ پدر وی عبدالله هم از افراد مورد وثوق و از جمله کسانی به شمار می‌آید که اخبار فتح مصر و استقرار اسلام در این سرزمین را جمع‌آوری می‌کرده است. فرزندش عبدالرحمن - مشهور به ابن عبدالحکم - در حدود سال ۱۸۷ هجری در

ارتباط ابن عبدالحکم با حاکمان و دست‌یابی به اسناد و اسرار دولتی و نیز شنیدن اخبار و روایات صحابه و تابعینی که به مصر آمده بودند، زمینه‌های گرایش او به تاریخ را فراهم کرد

ابن عبدالحکم بیشتر روایات خود را براساس گفته‌های پدرش، عبدالله ذکر کرده است ولی بن مایه کتاب، روایاتی است که محدثان و راویان برجسته اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری برای او نقل کرده‌اند

چاپ رسید.

کتاب حاضر در هفت بخش تنظیم شده است:

۱- در فضایل مصر و تاریخ پیش از اسلام آن دیار: نویسنده در این بخش، تاریخ مصر باستان را با ذکر نزول قبط^۲ به مصر و سکونت در آن و سپس تسلط عمالقه (هیکسوس‌ها) بر مصر و پس از آن دوران حضرت یوسف(ع) و ورود حضرت یعقوب(ع) به مصر و پس از آن، دوران حضرت یوسف(ع) و ورود حضرت یعقوب(ع) به مصر و دفن وی در مصر و در ادامه به خروج بنی اسرائیل از مصر تا ظهور روم و تسلط رومیان بر مصر و به دنبال آن ظهور ایرانیان و تصرف مصر به وسیله آن‌ها و سپس خروجشان از مباحث اصلی تاریخ مصر باستان است (صفحات ۳۴ - ۴).

۲- فتح مصر به دست اعراب مسلمان: معتبرترین روایات در مورد فتح مصر را ابن عبدالحکم در این بخش از کتاب خود آورده است. مطالب وی در این زمینه مورد استناد مورخان بعدی تاریخ مصر به ویژه الکندی مصر^۳ (د - ۳۵۰ هجری) ابن تفری بردی^۴ (د - ۸۲۴ هجری) سیوطی^۵ (د - ۹۱۱ هجری) و مقریزی^۶ (د - ۸۴۵ هجری) قرار گرفته است.

دیگر مورخان بزرگ اسلامی چون مسعودی، یعقوبی و طبری معمولاً سلسله روایاتشان در باب فتح مصر و تاریخ سیاسی این سرزمین پس از ورود مسلمین، با ابن عبدالحکم متفاوت است. ولی روایاتی که بلافوری در کتاب فتوح البلدان خود در مورد فتح مصر آورده است سنخیت و نزدیکی بسیاری با مطالب ابن عبدالحکم دارد.^۹

ابن عبدالحکم در این بخش ابتدا احادیث و روایات پیامبر(ص) در مورد قبط و توصیه وی به مسلمانان به جهت برخورد مناسب با قبطیان را آورده، سپس با آوردن متن نامه پیامبر به موقس، حاکم قبطیان و جواب مناسب وی به پیامبر اشاره دارد. ابن عبدالحکم در بخش فتح مصر تقریباً هیچ اشاره‌ای به اوضاع سیاسی - اجتماعی قبطیان قبل از ورود اسلام ندارد. و این در حالی است که بیش تر مورخان و محققان معاصر به این مسئله پرداخته‌اند.

نویسنده در دنباله این بخش به اختلاف روایات در مورد سال فتح مصر می‌پردازد و از نوشته‌های وی چنین استنباط می‌شود که فتح مصر از سال نوزدهم هجری شروع و در آغاز سال بیستم پایان یافته است (ص ۱۶۲ و ۱۶۳). در دنباله این بخش وی به اختلاف روایات در مورد نوع فتح مصر (مفتوح العنوه یا مفتوح بالصلح) می‌پردازد و در فصلی از کتاب خود با عنوان «کسانی که گفته‌اند مصر با صلح گشوده شده است» و «کسانی که گفته‌اند مصر با عنوه (= زور) گشوده شده است» با ذکر سلسله راویان، پنج روایت در مورد مفتوح الصلح و پنج روایت هم در مورد مفتوح العنوه بودن مصر آورده است (ص ۸۴ و ۸۵). در قسمت دیگر از این بخش نویسنده به آشنایی فاتح مصر - عمرو بن عاص - به راه‌ها و شهرها و آگاهی او از میزان ثروت آن‌جا اشاره می‌کند.

نویسنده سپس به چگونگی اعزام عمرو به مصر و روایات مربوط به آن می‌پردازد و پس از آن به شهرهای مصر و جنگ‌های مسلمین با قبطیان و رومیان، به ویژه نبرد معروف باب الیون اشاره می‌کند و این بخش را با فتح اسکندریه و روایات گوناگون پیرامون آن به پایان می‌برد.

۳- خنط مصر و ورود مسلمین به این سرزمین و رواج نظام خراج:

نویسنده در این بخش ابتدا به وجه تسمیه فسطاط اشاره می‌کند (ص ۱۹) سپس توضیح می‌دهد که عمرو کسانی را مأمور حدودگذاری زمین و خانه (خطه کردن) کرده. وی در ادامه به چگونگی استقرار قبایل متعدد عرب در شهر فسطاط اشاره می‌کند (ص ۲۹) و در آخر نیز از چگونگی دریافت خراج و مالیات سرانه و حتی میزان مالیاتی که از مصر جمع می‌شده خبر می‌دهد. (ص ۱۰۳)

۴- اداره مصر از زمان فتح آن تا مرگ عمر و بن عاص:

در این بخش به چگونگی استقرار عمرو بن عاص در مصر و ادامه فتوحات در غرب مصر و نیز تعیین قضات و کارگزاران و احداث مسجد، خریدن کوه مقطم و حفر خلیج معروف به «خلیج امیرالمؤمنین» توسط عمرو بن عاص و غیره اشاره می‌شود

دیگر مورخان بزرگ اسلامی چون مسعودی، یعقوبی و طبری معمولاً سلسله روایاتشان در باب فتح مصر و تاریخ سیاسی این سرزمین پس از ورود مسلمین، با ابن عبدالحکم متفاوت است

ابن عبدالحکم در بخش فتح مصر تقریباً هیچ اشاره‌ای به اوضاع سیاسی - اجتماعی قبطیان قبل از ورود اسلام ندارد. و این در حالی است که بیش تر مورخان و محققان معاصر به این مسئله پرداخته‌اند

صص ۲۳۰ - ۱۵۰.

۵ - وقایع فتح افریقیه و اندلس تا سال ۱۲۸ هجری:

ابن عبدالحکم در این بخش به فتوحات حاکمان مصر در افریقیه (غرب مصر) به ویژه فتوحات عمرو بن عاص، عبدالله بن سعد بن ابی سرح - حاکم مصر از طرف عثمان - و فتوحات معاویه بن حدیج و عقبه بن عامر جهنی و سایرین در شمال آفریقا می‌پردازد.

۶ - تاریخ مختصر قضات مصر:

مؤلف در این بخش به چگونگی انتصاب قضات مصر و ذکر اسامی آن‌ها از زمان عمر بن خطاب تا سال ۲۴۶ هجری اشاره می‌کند. (صص ۲۴۱ - ۲۲۹)

۷ - احادیث و اخبار و روایات منقول از صحابه‌ای که به مصر آمده‌اند:

نویسنده در این بخش صحابه‌ای را که به مصر آمده بودند ۵۲ نفر ذکر کرده است و احادیث زیادی را با سلسله روایات از این صحابه در بخش آخر کتاب خود آورده است. از نکات قابل توجه کتاب این است که مؤلف به حوادث مصر در دوران والیان امام علی (ع) بر مصر - قیس بن سعد بن عباد و محمد بن ابوبکر - اشاره نکرده است. جالب این است که در مورد سال امارت قیس بن سعد بن عباد بر مصر هم دچار اشتباه شده است. بر اساس روایات معتبر مورخان بزرگ اسلامی، حکومت قیس بن سعد بن عباد در اوایل سال ۳۷ هجری در مصر پایان می‌یابد در حالی که وی عزل قیس از امارت مصر را سال ۲۸ هجری ذکر کرده. هیچ مورخی غیر از وی عزل قیس بن سعد از امارت مصر را سال سی و هشتم نمی‌داند.^{۱۰}

سکوت نویسنده در باب حوادث دوران خلافت امام علی (ع) قابل توجه است. هر چند کتاب وی روایت فتح مصر و اخبار مربوط به آن است ولی وی به ذکر حوادث دیگری غیر از فتح هم پرداخته است و با این که در دوران خلافت علی (ع) فتوحات مسلمین متوقف شده بود اما این امر نمی‌تواند دلیل محکمی در عدم گزارش حوادث مصر در این دوره باشد. در ضمن ابن عبدالحکم دوران پس از شهادت علی (ع) که دوباره عمرو بن

عاص حاکم مصر شده بود را به تفصیل توضیح داده است. در دوران خلافت علی (ع) در مصر حوادث مهمی رخ داده است که اخبار آن حوادث را ما از طریق کتب دیگر می‌دانیم، حوادثی همچون قیام محمد بن ابی حذیفه علیه حاکم مصر، ورود قیس بن سعد بن عباد به مصر و روابط وی با مخالفان مصری، جریان انتصاب محمد بن ابوبکر و جنگ‌های خونین وی با مخالفان و برکناری او از امارت و نیز انتصاب مالک اشتر نخعی به امارت مصر و مهم‌تر از آن جریان تصرف مصر به وسیله عمر و عاص و معاویه و قتل محمد بن ابوبکر. اما این که چگونه ابن عبدالحکم اشاره‌ای به این حوادث مهم ندارد نکته قبل تأملی است.

به عقیده نگارنده، ابن عبدالحکم - که در دوران خلافت متوکل عباسی این کتاب را نگاشته است - شاید بر اثر جو حاکم بر جامعه که ضدیت با امام علی (ع) و شیعیان وی ترویج می‌شده است، با توجه به فشارهای حکومتی مجبور بوده است این قسمت از حوادث مربوط به دوران امام علی (ع) را «خودسانسوری» کند. احتمال دیگر این است که وی افکار ناصبی داشته است و لذا از ذکر تاریخ مصر در این دوره خودداری کرده باشد.^{۱۱}

در مجموع کتاب فتوح مصر و اخبارها را باید تألیفی اصیل و کم‌نظیر در تاریخ مصر پس از فتح اسلامی دانست. به عقیده نگارنده روایات وی در مورد فتح مصر از روایات طبری و برخی از مورخان بزرگ اسلامی چون یعقوبی و ابن اثیر و ابن کثیر به حقیقت و واقعیت نزدیک‌تر است. چنانکه قبلاً نیز ذکر شد در این میان شاید فقط کتاب فتوح البلدان بلاذری را بتوان با تألیف وی مقایسه کرد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- عبدالله عنان، محمد، مصر الاسلامیه و تاریخ الخطط المصریه، قاهره: بی‌تا، ص ۱۳
- ۲- دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۴، چاپ اول، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۰، مدخل: ابن عبدالحکم

از نکات قابل توجه کتاب این است که مؤلف به حوادث مصر در دوران والیان امام علی(ع) بر مصر - قیس بن سعد بن عباده و محمد بن ابوبکر - اشاره نکرده است

کتاب فتوح مصر و اخبارها را باید تألیفی اصیل و کم‌نظیر در تاریخ مصر پس از فتح اسلامی دانست

- ص ۱۸۵.
- ۳- همان جا
- ۴- مورخان مسلمان قبط (جد قبطیان) را یکی از نوادگان حام بن نوح (ع) می‌دانند. مقریزی آورده است: فرزندان حام بن نوح چهار تن هستند که بزرگترین آن‌ها کنعان است. او پدرسودانی‌ها و حبشی‌ها به طور کلی است. فرزند دومش کوش بن حام، پدر سندی‌ها و هندی‌ها است و فرزند سومش قوط بن حام که پدر بربرها است. فرزند کوچک‌اش بنصر بن حام، پدر کل قبطیان به حساب می‌آید. (مقریزی، تقی‌الدین ابی‌العباس احمدبن علی: کتاب المواعظ و الاعتبار بذكر خطط والأثار (معروف به خطط مقریزی) جلد اول، چاپ دوم بغداد: (چاپ افست) و بی‌تا، ص ۱۶).
- ۵- الکندی یکی از معتبرترین مورخان مصری است اثر معروف وی به نام کتاب الولاء و کتاب القضاء که در مصر چاپ شده، از منابع دست اول تاریخ مصر محسوب می‌شود و در آن از نوشته‌های ابن‌عبدالحکم بهره فراوان برده است.
- ۶- ابن‌تقری بردی‌الاتبکی، از مهم‌ترین مورخان عصر مملوکان مصر است. کتاب معروف وی به نام النجوم الزاهرة فی اخبار مصر و القاهرة از بهترین و مفصل‌ترین کتب تاریخ مصر پس از اسلام است. وی نیز در این کتاب روایات زیادی را از ابن‌عبدالحکم آورده است.
- ۷- سیوطی، مورخ و مفسر معروف مصری (د - ۹۱۱ هجری) و صاحب تألیفات فراوان، در تاریخ معروف خود به نام حسن المحاضره فی الاخبار مصر و القاهرة جریان فتح مصر و حوادث سال‌های اولیه ورود مسلمین به مصر را به طور کامل از ابن‌عبدالحکم گرفته است، ولی با استفاده از اطلاعات کتب دیگری که بعد از ابن‌عبدالحکم نگاشته شده بود، با تفصیل و تشریح بیشتری در کتاب خود به رشته تحریر درآورده است.
- ۸- مقریزی هم از مشهورترین مورخان و نویسندگان مصری است. مقریزی در یکی از کتب معروف خود به نام خطط مقریزی با ذکر عنوان «ابن‌عبدالحکم» می‌گوید روایات زیادی را از کتاب فتوح مصر و اخبارها در اثر خویش استفاده کرده است.
- ۹- مترجم محترم کتاب فتوح البلدان بلاذری در مقدمه و قسمت‌های مختلف کتاب به مقایسه روایات ابن‌عبدالحکم و بلاذری پرداخته است. برای کسب اطلاعات بیشتر می‌توان به بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، چاپ اول، تهران: نقره، ۱۳۶۷ مراجعه کرد. در صفحات ۳۰۴ الی ۳۱۳ این کتاب هم روایات مربوط به فتح مصر را بلاذری بیش‌تر به نقل از یزید بی‌ابی حبیب و از طریق ابن‌لهیعه آورده است.
- ۱۰- مورخین متأخر مثل مقریزی و سیوطی این جملات نسبتاً موجز ابن‌عبدالحکم را با داستان‌پردازی بیشتری توضیح داده‌اند.
- ۱۱- به احتمال فراوان بهترین منبع در مورد والیان امام علی(ع) در مصر کتاب الفارات اثر ابن‌هلال ثقفی کوفی است. برای کسب اطلاع از والیان امام علی(ع) در مصر می‌توان به مقاله «والیان مصر در زمان خلافت علی(ع)» که در ترجمه نهج‌البلاغه درج شده است، مراجعه کرد: شریف رضی، نهج‌البلاغه، ترجمه دکتر جعفر شهیدی، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱. تعلیقات نامه شماره ۳۴، ص ۳۹.
- ۱۲- البته مسلمانان در دوران خلافت امام علی(ع) به علت وقوع جنگ‌های داخلی فرصت ادامه فتوحات نیافتند و فتوحات متوقف شد. طبیعی می‌نماید کسانی که کتب فتوح را گردآوری می‌کردند در مورد این دوره مطلب کم‌تری بنویسند نه این‌که اصلاً چیزی بنویسند. ذکر تخریب پل‌ها و شهرها و کشتار مسلمین در مصر حوادث جزئی نبوده است که مورخ دقیقی چون ابن‌عبدالحکم به آسانی از کنار آن‌ها بگذرد. جالب این است که، ابن‌اعثم کوفی در کتاب الفتوح، بیش از نیمی از تألیف خود را به ثبت و ضبط حوادث دوران خلافت علی(ع) اختصاص داده است. ر. ک: ابن‌اعثم کوفی، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی (د - قرن ششم هجری)، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲، از صفحه ۲۶۵ به بعد.